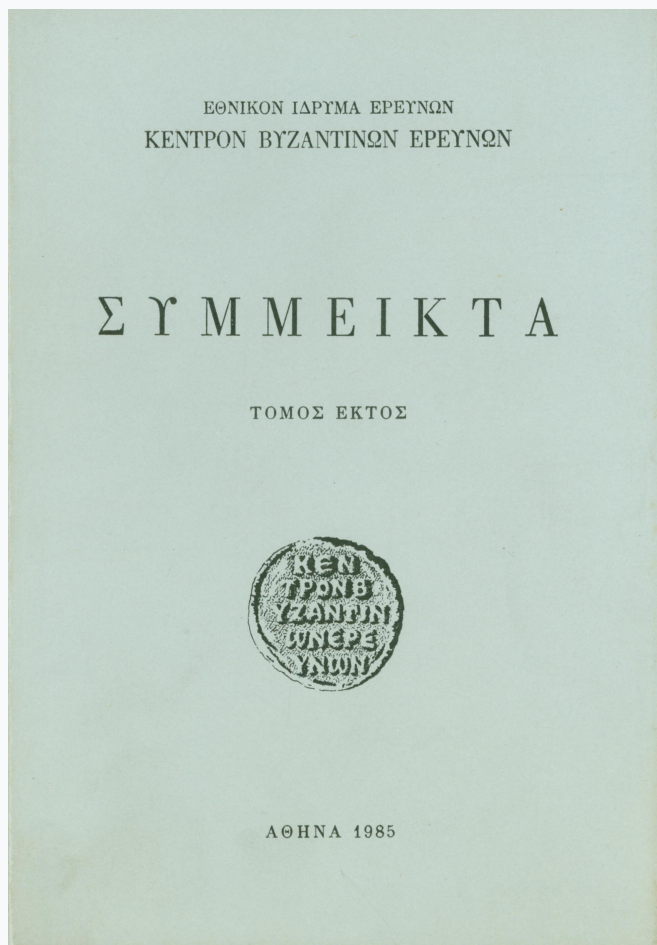

Byzantina Symmeikta

Vol 3 (1979)

SYMMEIKTA 3

Διπλωματία και διπλωματική. Τò παράδειγμα τῆς Jussio

Τηλέμαχος Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.662](https://doi.org/10.12681/byzsym.662)

Copyright © 2014, Τηλέμαχος Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΟΥΓΓΗΣ Τ. Κ. (1979). Διπλωματία και διπλωματική. Τò παράδειγμα τῆς Jussio. *Byzantina Symmeikta*, 3, 63–82.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.662>

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ JUSSIO

Στην ιστορία τῆς βυζαντινῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς σημαντικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῆς Διπλωματικῆς. Στὴ Διπλωματικῆ¹ καταφεύγουμε πολὺ συχνὰ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὶς ἀρχές τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας ἀπέναντι στὰ ξένα κράτη καὶ αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ, κατὰ κανόνα, οἱ βυζαντινοὶ πρεσβευτὲς μετέφεραν στὰ κράτη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἕνα ἢ περισσότερα ἔγγραφα².

Εἶναι γνωστὸ σὲ ὅλους ὅτι τὰ σωζόμενα σήμερα βυζαντινὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἢ διπλώματα — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παπύρους ποὺ διατηρήθηκαν στὸ πρωτότυπο³ — χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δέκατο αἰῶνα τὸ νωρίτερο⁴. Γιὰ ὀλόκληρη τὴν προγενέστερη ἐποχὴ, οἱ γνώσεις μας στηρίζονται ὀλοκληρωτικὰ στὶς μνεῖες τῶν ἐγγράφων ποὺ κάνουν οἱ ἀφηγηματικὲς ἢ οἱ νομοθετικὲς πηγές. Συχνὰ, ἕνα ἔγγραφο ποὺ ἔχει χαθεῖ στὸ πρωτότυπο συμβαίνει ἢ νὰ μνημονεύεται ἀπὸ τὶς ἀφηγηματικὲς πηγές ἢ ἀκόμα οἱ πηγές αὐτὲς νὰ τὸ παραθέτουν εἴτε αὐτοῦσιο εἴτε παραλλαγμένο, σύμφωνα πάντα μὲ τὶς γνώσεις, τὶς συνήθειες καὶ τὶς τά-

1. Γενικὴ βιβλιογραφία Διπλωματικῆς: A. Giry, *Manuel de diplomatie*², Παρίσι 1925.— H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*², τόμ. Α' - Γ', Λιψία 1912 - 1931.— G. Tessier, *Diplomatique (L'Histoire et ses méthodes. Volume publié sous la direction de Ch. Samaran)*, Παρίσι 1961, σελ. 633 - 676.— F. Dölger - J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre, Erster Abschnitt: Die Kaiserurkunden*, Μόναχο 1968.

2. F. Dölger, *Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner*, Ettal 1956.— Τοῦ Ἰδίου, *Zur Form des Auslandsschreibens der byzantinischen Kaiserkanzlei*, ZRVI 8/1 (*Mélanges G. Ostrogorsky*) 1963, σελ. 83 - 90.— Τοῦ Ἰδίου, *Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen*, στὸν τόμο *Byzanz und die europäische Staatenwelt*², Darmstadt 1964, σελ. 9 - 33.

3. Διπλωματικὴ βυζαντινῶν παπύρων: H. Oumont, *Lettre grecque sur papyrus, émanée de la chancellerie impériale de Constantinople et conservée aux Archives Nationales*, *Revue Archéologique* 19 (1892), σελ. 384 - 393.— K. Brandi, *Der byzantinische Kaiserbrief aus St. Denis und die Schrift der frühmittelalterlichen Kanzleien*, *Archiv für Urkundenforschung* 1 (1907/8), σελ. 5 - 86.— K. Preisendanz, *Papyruskunde und-forschung*, Λιψία 1933.— A. Bataille, *Les papyrus (Traité d'études byzantines, 2)*, Παρίσι 1955.— B. Hemmerdinger, *La date du papyrus de Saint-Denis et la minuscule grecque*, *Colloques internationaux du C.N.R.S. no 559. La paléographie grecque et byzantine*, Paris 21 - 25 octobre 1974, σελ. 519 - 521.

4. F. Dölger, *Facsimiles Byzantinischer Kaiserurkunden*, Μόναχο 1931, ἀρ. 16.

σεις τῶν συγγραφέων¹. Οἱ ἀφηγηματικὲς πηγές, ὅταν ἀναφέρονται σὲ ἔγγραφα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἄλλοτε μνημονεύουν τὴν τεχνικὴ ὀνομασία τοῦ ἐγγράφου, ἄλλοτε πάλι χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ τὸ προσδιορίσουν μόνο τὸ γενικὸ ρῆμα γράφω, ἀπὸ τὰ παράγωγα τοῦ ὁποῖου γράμμα, γράμματα, γραφαί² δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ εἶδος τοῦ ἐγγράφου, πολὺ περισσότερο ἐπειδὴ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ εἶδη τῶν βυζαντινῶν διπλωμάτων ἦταν πολλὰ καὶ ἄλλաζαν, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐποχές.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀποστολὴ τῶν ἐπισήμων βυζαντινῶν ἐγγράφων στὸ ἐξωτερικὸ ἀρχίζει ἀπὸ τότε ποῦ ἡ Αὐτοκρατορία συνειδητοποιεῖ ὅτι τὸ ἐξωτερικὸ ὑπάρχει καὶ ὅτι, πέρα ἀπὸ τὰ σύνορά της, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ὄργανωμένα ἢ ὄχι κράτη. Πρὶν ἀπ' αὐτό, ἡ ρωμαϊκὴ οἰκουμένη (orbis romanus), καλύπτοντας ὅλο τὸν πολιτισμένον κόσμον στὴ διάρκεια τοῦ τρίτου καὶ τοῦ τέταρτου αἰῶνα, ἀναγνώριζε σὰν ξένο κράτος μόνο τὴν περσικὴ αὐτοκρατορία τῶν Σασσανιδῶν στὴν Ἀνατολή³, διάδοχο τοῦ παρθικοῦ κράτους καὶ ἰσοτίμη τῆς Ρώμης. Στὰ ὑπόλοιπα σύνορα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας οἱ Βάρβαροι, ὅσο ἐπικίνδunami κι ἂν ἦταν κατὰ καιροῦς, δὲ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν παρὰ μόνο σὰν κατώτερες, ἀνοργάνωτες καὶ, γενικὰ, ἀπολίτιστες ἐθνότητες⁴.

Τὸν πέμπτον αἰῶνα, ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καταρρεῖ στὸ δυτικὸ τῆς τμήμα καὶ οἱ βαρβαρικοὶ λαοὶ ἐγκαθίστανται στὶς ἐπαρχίες ποῦ τὸ ἀποτελοῦν. Ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 476, ὅποτε ἐκθρονίζεται ὁ Ρωμύλος Αὐγουστύλος, ἡ ρωμαϊκὴ οἰκουμένη ἔχει μόνο κυβερνήτη τὸν αὐτοκράτορα ποῦ ἐδρεύει στὴ Κωνσταντινούπολη⁵ καὶ ποῦ ἐξακολουθεῖ νὰ διοικεῖ τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τοῦ

1. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453 (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A. Abteilung I, Erster Teil)*, Μόναχο 1924.

2. Μεταξὺ ἄλλων, πρβλ. καὶ Ζώσιμο Ε', 31, ἐκδ. Mendelssohn σελ. 256: . . . βασιλέως κελύοντος καὶ γράμματα περὶ τοῦ πρακτέου διδόντος. . . καὶ Σωζομενός, Ἐκκλ. Ἰστ. Θ' 8, 3, ἐκδ. Bidez - Hansen σελ. 399: . . . γράμματι συνήθει, ὃ διάταγμα καλοῦσι. . .

3. R. Helm, *Untersuchungen über den auswärtigen diplomatischen Verkehr des römischen Reiches im Zeitalter der Spätantike*, Archiv für Urkundenforschung 12 (1932), σελ. 376 - 435.— O. F. Winter, *Klientelkönige im römischen und byzantinischen Reiche*, JÖBG 2 (1952), σελ. 35 - 50.— J. De er, *Byzanz und die Herrschaftszeichen des Abendlandes*, BZ 50 (1957), σελ. 405 - 436.— G. Wirth, *Zur Frage der föderierten Staaten in der späteren römischen Kaiserzeit*, Historia 16 (1967), σελ. 231 - 251.— H. Herrera Cajas, *Las relaciones internacionales del imperio bizantino durante la epoca de las Grandes Invasiones*, Santiago 1972.

4. J. Jüthner, *Hellenen und Barbaren*, Λιψία 1923.— K. Lechner, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner*, Μόναχο 1954.— N. Valdenberg, *Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice*, Byzantion 2 (1925), σελ. 55 - 76.— W. E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*, Princeton 1968.

5. J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 - 800)*, Λονδίνο 1889, ἀνατύπωση Ἄμστερνταμ 1966, τόμ. Α', σελ. 277.— T. K.

κράτους του δια μέσου τῶν τοπικῶν ἀξιωματούχων. Οἱ διοικητὲς τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἶναι τώρα οἱ βάρβαροι ἡγεμόνες ποὺ ἔχουν ἀντικαταστήσει τὶς παλιές ρωμαϊκὲς διοικητικὲς ἀρχές. Ἡ πρώην ἀμείση καὶ ἀποτελεσματικὴ ρωμαϊκὴ διοίκηση μεταβάλλεται σὲ θεωρητικὴ ἐπικυριαρχία τοῦ ἀπομακρυσμένου αὐτοκράτορα ποὺ βρίσκεται στὴν Ἀνατολή. "Ὅσο περνάει ὁ καιρὸς εἶναι ὄλο καὶ φυσικότερο νὰ ἀδυνατίζει ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα στὴ Δύση καὶ οἱ βάρβαροι ἡγεμόνες νὰ αἰσθάνονται ὄλο καὶ περισσότερο ἀνεξάρτητοι. Οἱ οἰκουμενικὲς διεκδικήσεις τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας περιορίζονται στὸ χῶρο¹ καὶ, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ ἔννοια τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀρχίζει ὄχι μόνον νὰ γίνεται πραγματικότητα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπεκτείνεται σὲ βάρους τῆς αὐτοκρατορίας στὴ Δύση².

Ἐνῶ λοιπὸν στὴν Ἀνατολή, ἡ αὐτοκρατορία καὶ τὸ περσικὸ βασίλειο ἀντιμετωπίζονται μὲ ἴσους ὄρους, στὴ Δύση, ὅπου τὸ κέντρο τοῦ πολιτικοῦ βάρους μετὰ τὸ 476 ἔχει μετατοπιστεῖ στὸ πρόσωπο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, εἶναι ἀδύνατο νὰ συμβεῖ τὸ ἴδιο στὴ διάρκεια τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα. Ἡ αὐτοκρατορία ἐξακολουθεῖ νὰ ἀντιμετωπίζει τοὺς βαρβάρους σὰν κατωτέρους καὶ τὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα ποὺ στέλνονται στὰ γερμανικὰ κράτη τῆς Δύσης κατάγονται μὲ ἐντελῶς φυσικὸ τρόπο ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ διοικητικὰ ἔγγραφα ποὺ στέλνονταν στὶς ἴδιες ἐπαρχίες, πρὶν αὐτὲς νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ τοὺς Βαρβάρους³. Ἀφοῦ συνεχίζεται ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ αὐτοκράτορα ἔστω καὶ σὲ θεωρητικὴ μορφή, τὰ ἔγγραφα συνεχίζουν νὰ ἔχουν τὴ μορφή νόμων καὶ διαταγῶν ποὺ ἀπευθύνονται σὲ ὄλους χωρὶς ἐξαίρεση τοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, οἱ ἀρχές τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ποὺ ἀντιμετωπίζει νέες καταστάσεις στὸ βαθμὸ ποὺ ἐπεκτείνεται ἡ ἔννοια τοῦ ἐξωτερικοῦ, τείνουν σὲ μιὰ συνεχῆ μεταβολὴ καὶ προσαρμοστικότητα καὶ παρατηρήθηκε πολὺ σωστὰ ὅτι εἶναι ἐκπληκτικὴ ἡ ἀντίθεση ποὺ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στὴν ἀδιαλλαξία τῆς οἰκουμενικῆς θεωρίας καὶ τὸ ρεαλισμὸ τῆς πο-

Λ ο υ γ γ ῆ, *Αἱ ρωμαϊκαὶ ἐπαρχίαι τῆς Δύσεως τῷ 476, ἡ Tarraconensis καὶ ἡ Ἀνατολικὴ αὐτοκρατορία*, Παρνασσός 16 (1974), σελ. 120 - 128.

1. O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*², Darmstadt 1956, σελ. 212/213.

2. Πρβλ. καὶ Ἀ ν ν α τ ῆ ν Κο μ ν η ν ῆ Ι', 5, 4, ἔκδ. Leib τόμ. Β', σελ. 207: . . . Πᾶσα γὰρ ἡ ἐσπέρα καὶ ὀπόσον γένος βαρβάρων τὴν πέραθεν Ἀδρίου μέχρις Ἡρακλείων στηλῶν κατώκει γῆν ἅπαν ἀθρόον μεταναστεῦσαν ἐπὶ τὴν Ἀσίαν διὰ τῆς ἐξῆς Εὐρώπης ἐβάδιζε πανοικί τὴν πορείαν ποιούμενον. . . Για μιὰ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου αὐτοῦ, πρβλ. T. C. Lounghis, *The Failure of the German — Byzantine Alliance on the Eve of the First Crusade*, Δίπτυχα Ἐταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν, τόμ. Α' (1979), σελ. 158 - 167.

3. N. Reiterer, *Der Glaube an die Fortdauer des römischen Reiches im Abendlande*, Münster 1899 - 1900, σελ. 44. — W. N. Bayless, *The Political Unity of the Roman Empire During the Disintegration of the West. A. D. 397 - 457*, Brown University California 1972.

λιτικῆς πού μεταχειριζόταν κάθε ξένο κράτος μὲ διαφορετικὸ τρόπο, σύμφωνα μὲ τὸ πολιτιστικὸ του ἐπίπεδο, τὴ θρησκεία καὶ τὴ δύναμή του¹.

Ἡ προσχώρηση τῶν περισσοτέρων Βαρβάρων τῆς Δύσης στὸ Χριστιανισμό, ἔστω καὶ σὲ αἰρετικὴ μορφή (Ἀρειανισμός), ἐμποδίζει ἀκόμα περισσότερο τὸ σαφὴ διαχωρισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Ἀφοῦ ἡ βυζαντινὴ διπλωματία τὸν πέμπτο καὶ τὸν ἕκτο αἰώνα δὲ θεωρεῖ ἀκόμα ἐξωτερικὸ τὶς ἐπαρχίες πού ἦταν παλιὰ τμήματα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ οἱ κομιστὲς βυζαντινῶν ἐγγράφων στὴ Δύση δὲ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν πρεσβευτὲς μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου². Ὅπως πάντοτε, ὁ αὐτοκράτορας μεταβιβάζει (delegat) τὴ θέλησή του στὸν ὁποιοδήποτε μὲ ἓνα διοικητικὸ ἐγγράφο πού μεταφέρει ἓνας ἀπεσταλμένος. Αὐτὴ ἡ ἀπλὴ διαδικασία περιλαμβάνεται στὸν ἀρχαῖο ὄρισμὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου *delegare alicui aliquid: mandare*³.

Ἐπειδὴ ἡ θέληση τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι ἱερή, καὶ οἱ νόμοι πού ἐκδίδει εἶναι ἱεροὶ καὶ ἀπαράβατοι (*sacrae leges*). Ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐγγράφα πού ἀπευθύνονται στὴ Δύση εἶναι νομοθετικοῦ ἢ διοικητικοῦ περιεχομένου καὶ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐγγράφα ἔχουν, σύμφωνα μὲ τὸ Ἐγχειρίδιο βυζαντινῆς Διπλωματικῆς (*Urkundenlehre*) τὰ ὀνόματα: *ἡδικτον, τύπος, πραγματικὸς τύπος, θέσπισμα, νεαρά, νόμος, σάκρα*⁴. Ἀντίθετα, τὰ ἐγγράφα πού ἀπευθύνονται στὸ ἐξωτερικό, πάντα κατὰ τὸ ἴδιο ἐγχειρίδιο, ἔχουν τὰ ὀνόματα: *σάκραι, γράμματα, βασιλικόν, χρυσόβουλλος ὄρισμός, χρυσόβουλλον σιγίλλιον, προκουρατορικόν χρυσόβουλλον*⁵.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ περισσοτέροι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τεχνικοὺς ὄρους πού ἀναφέρει τὸ Ἐγχειρίδιο Διπλωματικῆς γιὰ τὰ ἐγγράφα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀνάγονται στὴ μεσοβυζαντινὴ καὶ τὴν ὕστεροβυζαντινὴ περίοδο, ἐπειδὴ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐποχὲς διαθέτουμε ἐγγράφα πού σώζονται στὸ πρωτότυπο. Γιὰ τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία καὶ γιὰ τὶς δύο κατηγορίες ἐγγράφων εἶναι τὸ ὅτι ὁ ὄρος *σάκρα* ἢ *σάκραι*, οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο πού συμβολίζει καὶ χαρακτηρίζει βασικὰ τὴ δύναμη, τὴ θέληση καὶ τὴν αὐθεντία τοῦ αὐτοκράτορα (*sacra potestas*), ὅπως καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς νόμους (*sacrae leges*), χρησιμοποιεῖται τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κράτους ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικό. Οἱ βυζαντινὲς διπλωματικὲς ἀποστολὲς στὴ Δύση

1. L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Παρίσι 1948, σελ. 281.

2. A. Löhr, *Beiträge zur Geschichte des Gesandtschaftlichen Verkehrs im Mittelalter, I: Die Zeit vom Vierten bis zum Ende des Neunten Jahrhunderts*, Χαϊδελβέργη 1894, σελ. 23/24.

3. R. Leonhard, *Delegatio*, RE IV, 2, 2429 - 2431.— E. Salpius, *Novation und Delegation nach römischem Recht*, Λιψία 1864.

4. Dölger-Karayannopoulos, *Urkundenlehre*, σελ. 24.— I. Dujčev, *Odna iz osobennosti ranniévizantiiskikh dogovorov*, Viz. Vrem. 15 (1959), σελ. 64 - 70.

5. Dölger-Karayannopoulos, *Urkundenlehre*, ὁ.π.

πού μεταφέρουν μιὰ ἢ περισσότερες *sacrae* εἶναι πολυάριθμες μέχρι τὸ τέλος περίπου τοῦ ὄγδοου αἰώνα καὶ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὸ πού διατυπώθηκε ἀρχικά, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἔννοια τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν εἶναι σαφῆς σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ Δύση στὴ διάρκεια τοῦ πρώιμου Μεσαίωνα, ὅταν ὁ μοναδικὸς αὐτοκράτορας συνεχίζει ἀκόμα νὰ διοικεῖ θεωρητικὰ ὅλες τὶς ἀρχαῖες ρωμαϊκὲς ἐπαρχίες. Ἡ *sacra* δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίθετα *sacra*¹, *divina*², *divalis*³, *sacra principalis*⁴ κ.ἄ., πού χαρακτηρίζουν ἓνα ρωμαϊκὸ διοικητικὸ ἔγγραφο μὲ μεγάλη σημασία: τὴ *jussio*.

Ἡ *jussio* (στὸν πληθυντικὸ *jussiones*) εἶναι συμπλήρωμα τῶν νόμων (*leges*) καὶ προϋποθέτει πάντοτε σχέσεις ἀνωτέρου πρὸς κατώτερο. Μόνον ὁ αὐτοκράτορας, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀνωτέρου ὅλων διατάσσει (*jubet* ἢ ἀκόμα *jussit*) καὶ ἡ διαταγὴ του αὐτὴ (ἀρχικὰ *jussum*, στὴ συνέχεια *jussio*) μεταβιβάζεται (*delegatur, mandatur*) στοὺς ὑφισταμένους του⁵. Ὅπως ἀκριβῶς οἱ νόμοι (*sacrae leges*), ἔτσι καὶ οἱ αὐτοκρατορικὲς διαταγὲς εἶναι ἱερὲς (*sacrae jussiones*) καὶ μὲ τὸν ὄρο *sacra* (σάκρα) ὑπονοεῖται ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐκπόρευση τοῦ ἐγγράφου⁶. Στὸν ὄρισμὸ λοιπὸν *sacra imperialis* (*principalis*) *potestas delegatur alicui* ἀντιστοιχεῖ ἡ περισσότερο τεχνικὴ ἔκφραση *sacra imperialis* (*principalis*) *jussio mandatur alicui*, πού σημαίνει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας στέλνει μιὰ *jussio* σὲ ἓνα διοικητικὸ ἀξιωματοῦχο τοῦ κράτους. Συνεπῶς, ἡ ἀποστολὴ τῆς *jussio* εἶναι μιὰ μονομερὴς ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορα καὶ ἡ σημασία δίνεται στὴν πράξη τῆς διαταγῆς καὶ ὄχι στὶς ιδιότητες

1. *Liber Pontificalis* 1, 390.

2. *Corpus Juris Civilis* τόμ. Γ': *Novellae*, ἔκδ. Schoell-Kroll σελ. 533.

3. Mansi XII, 984 - 986, 1073 A - 1076 E. Πρβλ. καὶ Βησιγοτθικὴ ἐπιστολὴ ἀρ. 6 (MGH *Epp.* III, 667): ... *venerantissimos apices a domnissimo hac paterna amplectione tenendo imperatore libenter oblatos*. . . Ἡ λέξη *apices* εἶναι ἀπόδοση τοῦ ὄρου *κεφαλαίαι*, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ σάκρα τοῦ ἔτους 678 στὸν Πάπα. Πρβλ. Mansi XI, 195, 234 C.

4. Ἀυστριακὴ ἐπιστολὴ ἀρ. 48 (MGH *Epp.* III, 152) καὶ C. Troya, *Codice diplomatico longobardo*, τόμ. Α', σελ. 107, ἔγγραφο ἀρ. 42.

5. Βλ. Παῦλο τὸ Διάκονο HL VI, II (MGH *SSRL*, 168): ... *hic Sergium pontificem quia in errori illius synodo, quam Constantinopolim fecerat, favere et subscribere noluit, misso Zacharia protospatario suo jussit Constantinopolim deportari. Sed militia Ravennae vicinarumque partium jussa principis nefanda contemnens eundem Zachariam cum contumeliis ab urbe Roma et iniuriis pepulit*. Πρβλ. ἐπίσης Constance Head, *Justinian II of Byzantium*, Madison, Wisconsin 1973, σελ. 78 - 79, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἡ μνεία τοῦ Παύλου Διακόνου. Γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς αὐτοκράτορες καὶ στοὺς πάπες τὸν ἔβδομο αἰώνα, βλ. O. Bertolini, *Reflessi politici delle controverse religiose con Bisanzio nelle vicende del sec. VII in Italia*, *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* 5 (1958), σελ. 759 - 775.

6. Πρβλ. A. Steinwenter, *Jussum*, RE X, 2, 1306 - 1308.

τῆς delegatio. Τὸ ὅτι τὸ πρόσωπο τοῦ κομιστῆ τῆς jussio ὅπως καὶ οἱ ἄλλες λεπτομέρειες τῆς διαδικασίας δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸ διάταγμα τῆς 16 Ἰουνίου τοῦ 383 ποὺ περιέχεται στὸν Codex Theodosianus καὶ στὸ ὁποῖο καθορίζονται τὰ σχετικά μὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ mandata, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται καὶ ἡ jussio:

DE MANDATIS PRINCIPUM
IMPP GRAT(IANUS), VALENTIN(IANUS) ET THEOD(OSIUS) AAA AD
EUSIGNIUM PROC(ONSULEM) AFRICAE

Si quis adserat cum mandatis nostris se venire secretis, omnes sciant nemini ququam, nisi quod scriptis probaverit, esse credendum, nec ullius dignitati terreri, sive ille tribuni, sive notarii, sive comitis praeferat potestatem (dignitatem), sed sacras nostras litteras esse quaerendas DAT XVI. KAL. IUL. VERONA, ACCEPTA PRID. KALEND. AUG. MEROBAUDE II ET SATURNINO CONSS¹.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, καθορίζει τὰ σχετικά μὲ τὴ jussio ἡ Νεαρά 114 τοῦ ἔτους 541, τοῦ Ἰουστινιανοῦ (CJC III, 533, Schoell - Kroll):

... nam, praesenti lege decernimus nullam divinam jussionem neque per viri magnifici quaestoris adiutores neque per alium cuiuslibet militiae aut dignitatis aut officii personam cuiumque iudici confectam a quolibet suscipi cognitore, cui magnifici viri quaestoris adnotatio subiecta non fuerit, qua contineatur et inter quos et ad quem iudicem vel per quem fuerit directa personam. . .

Εἴτε divina, εἴτε sacra, ἡ jussio εἶναι ἓνα καθαρὰ διοικητικὸ ἔγγραφο ποὺ ἀπευθύνεται σὲ κοσμικὲς ἀλλὰ καὶ σὲ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, συμπληρώνοντας ἔτσι τὸ περιεχόμενο τῶν νόμων. Ἡ sacra π.χ. τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστίνου Β' τοῦ ἔτους 568 πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Βυζακηνῆς στὴν Ἀφρικὴ ἔχει τὴν ὀνομασία novella² καὶ διασώζεται ὀλόκληρη. Ἡ jussio ἀπευθύνεται πάντα στὶς διοικητικὲς ἀρχές καὶ ποτὲ στὰ συγκεκριμένα πρόσωπα τῶν ἀξιωματοῦχων, ὅπως διακηρύσσει λίγο ἀργότερα ὁ αὐτοκράτορας Τιβέριος Β' Κωνσταντίνος³. Στὴ διάρκεια τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ποὺ εἶναι κατεξοχὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς οἰκουμενικότητας, ἡ jussio εἶναι ἓνα πολὺ συνηθισμένο ἔγγραφο καὶ μπορεῖ νὰ ἐκδοθεῖ γιὰ ὁποιοδήποτε σκοπὸ. Ἀντίθετα, ὁ ὅρος γράμματα ἢ ἐπιστολὴ (litterae ἢ epistula) εἶναι πολὺ γενικότερος, περιλαμβάνει συνήθως καὶ τὰ διοικητικὰ ἔγγραφα καὶ τὴν ἴδια τὴ jussio καὶ εἶναι συχνὰ δυνατὸ, κάτω ἀπὸ τοὺς γενικοὺς ὅρους litterae, epistula κλπ. νὰ κρύβεται ἓνα συνηθισμένο διοικητικὸ ἔγγραφο, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ Codex

1. Πρβλ. καὶ O. Seeck, *Die Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 N. Chr.*, Στουτγάρδη 1919, σελ. 262.

2. JGR, τόμ. Α', σελ. 6/7.

3. JGR, τόμ. Α', σελ. 26: . . . ὅτι ταῖς ἀρχαῖς ἀλλ' οὐ τοῖς ἀρχουσιν ἀντιγράφει ὁ βασιλεύς. . .

Theodosianus πού παρατέθηκε πιό πάνω, ακριβώς έπειδή ό βυζαντινός αυτοκράτορας έλάχιστες φορές γράφει χωρίς νά τοῦ τὸ έχει ζητήσει κανείς, ένῶ συχνότατα αντιγράφει, ὅπως λέει καί ό Τιβέριος Β' Κωνσταντίνος, δηλαδή άπαντάει σέ αίτήσεις τῶν ὑπηκόων του. Καί άπαντάει δίνοντας διαταγές.

Ἡ διάκριση ανάμεσα σέ *jussiones* πού άπευθύνονται στοῦ έσωτερικό τοῦ κράτους καί σέ *jussiones* τῆς βυζαντινῆς έξωτερικῆς πολιτικῆς ποτέ δέ θά είναι οὔτε σαφής, οὔτε όριστική. Σάν παράδειγμα μπορεί νά αναφερθεῖ ένα χωρίο άπό τὸ Χρονικό τοῦ λεγόμενου Ψευδο-Συμεῶνος, πού, αναφερόμενο στόν αυτοκράτορα Λέοντα Ε' τὸν Ἀρμένιο, λέει: . . . *ἐπαρθεῖς τοίνυν τῷ φρονήματι ὁ Λέων, ὅτι αὐτὸς κατέβαλε τὸν πολέμιον, οὐχὶ θεός, ἔπεμψεν εἰς πάσας τὰς χώρας σάκρας, ἀναγγέλλων ὅτι εὔρον τοὺς Βουλγάρους ἐγγὺς ὄντας τῆς πόλεως καὶ διὰ τῆς φρονήσεως καὶ ἀνδρίας καὶ διὰ τῆς ἀγωγῆς μου τοξεύσας τὸν πρῶτον αὐτῶν πάντας ἀπώλεσα*¹. . . Μὲ τὴν ἔκφραση εἰς πάσας τὰς χώρας πρέπει νά ὑπονοοῦνται ἐδῶ ὅλες οἱ ἐπαρχίες τῆς αυτοκρατορίας, μὲ τὴ στενὴ έννοια τοῦ ὅρου, τὸν ένατο αἰώνα. Ἡ άποστολή τῆς *jussio* στοῦ έσωτερικό συνεχίζεται συνεπῶς ὁμαλά μὲ τὸ ἐξελληνισμένο πιά καί οὔσιαστικοποιημένο επίθετο *σάκρα*.

Ἐφοῦ ὁμως, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἐξελληνίζεται μεταγραμματιζόμενο τὸ επίθετο, θά περίμενε κανείς ὅτι καί ό ὅρος *jussio* θά εἶχε άποκτήσει επίσης ένα ἑλληνικό ὄνομα. Πραγματικά, ὁ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, στοῦ ἔργου του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*², αναφέρει ὅτι: . . . *τοῦ γὰρ κληρικοῦ Γαβριήλ ποτε πρὸς τοὺς Τούρκους ἀποσταλέντος ἀπὸ κελεύσεως βασιλικῆς καὶ πρὸς αὐτοὺς εἰπόντος ὅτι. . . κλπ.* Ἐπίσης, έχει παρατηρηθεῖ, καί πολύ σωστά³, ὅτι ὁ λαός ἢ τὸ κράτος πού δέχεται τὸ βυζαντινὸ ἔγγραφο έξωτερικῆς πολιτικῆς *κέλευσις* διατηρεῖ μὲ τὴν αυτοκρατορία έντελῶς διαφορετικὲς σχέσεις ἀπὸ ἐκεῖνες πού ὑπάρχουν ανάμεσα στοῦ Βυζάντιο καί κράτη πού δέχονται *γράμματα*. Φυσικά, ἡ παρατήρηση αὐτὴ ισχύει γιὰ τὸ δέκατο αἰώνα καί, πραγματικά, παρατηροῦμε σχετικά ὅτι ἡ αυτοκρατορία τῶν Καρολιγγείων καί, στή συνέχεια, ἡ αυτοκρατορία τῶν Ὁθωνιδῶν καί τῶν Σαλίων δὲν ἔλαβαν ποτέ τὸ βυζαντινὸ ἔγγραφο *κέλευσις*. Σάν ἔγγραφο λοιπὸν τῆς έξωτερικῆς πολιτικῆς, ὅπως τὸ κατατάσσει ἡ *Urkundenlehre*⁴, ἡ *κέλευσις* προϋποθέτει καί αὐτὴ σχέσεις άνωτέρου πρὸς κατώτερο, ὅπως ακριβῶς καί ἡ *jussio* τοὺς προηγούμενους αἰῶνες. Τὸν ὄγδοο αἰώνα π.χ. ἡ *jussio* στέλνεται *ἀκόμα* καί

1. Ψευδο-Συμεῶν, ἔκδ. Βόννης (CSHB) σελ. 618.

2. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* 8, 24 κέ., σελ. 56 ἔκδ. Moravcsik. Πρβλ. καί *Commentary*, Λονδίνο 1966, σελ. 15. Ἡ βυζαντινὴ αὐτὴ πρεσβεία στοὺς Οὐγγρους δὲν περιλαμβάνεται στὰ *Regesten* τοῦ Dölger.

3. F. Dölger, *Die Familie der Könige im Mittelalter* (BES σελ. 34 - 70), σελ. 37/38. σημ. 6.

4. Dölger - Karayannopoulos, *Urkundenlehre* σελ. 91, σημ. 10 καί σελ. 92.

στον πάπα τῆς Ρώμης καὶ στὸ λογγοβάρδο βασιλέα Ἀϊστοῦλφο¹. Σύμφωνα μὲ ὅλα αὐτά, τὸ πρῶτο μας συμπέρασμα θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὅτι τὸ ἐλληνόφωνο ἔγγραφο κέλευσις κατάγεται ἀπὸ τὴν προγενέστερή του jussio καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ὀλοκληρωμένο.

Σχετικὰ μὲ τὸ ἔγγραφο κέλευσις, ἡ *Μείζων Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν*, κείμενο τοῦ δέκατου αἰώνα ἐπίσης, δίνει τὸν ἐξῆς ὄρισμό: . . . Ἀνάγνωθι καὶ τί ἰθ' ἐν ᾧ φησι περὶ βασιλικῶν κελεύσεων ἧτοι θείων τύπων, ὥστε μὴ ἐρρωῶσθαι αὐτοὺς εἰ μὴ γένοιτο καταφανεῖς τοῖς τῶν πραιτωρίων ἐνδόξοις ὑπάρχοις². . .

Κατὰ τὸν ὄρισμό αὐτὸ λοιπόν, βασιλικὴ κέλευσις: θεῖος τύπος. Γιὰ τὶς ιδιότητες πάλι τοῦ ἐγγράφου τύπος, ἡ ἴδια *Μείζων Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν* μᾶς πληροφοροεῖ: . . . Πραγματικὸς δὲ θεῖος μὴ ἐκφωνεῖσθω τύπος, πρὸς ἰδικὴν τινος ἰδιωτικοῦ πράγματος δέησιν (ζήτησιν), ἀλλὰ μόνον πρὸς σωματεῖον ἢ ἕτερον σύστημα ἢ πόλιν ἢ ἐπαρχίαν, τῆς ἀληθείας ἐπὶ τούτων σκοπούμενης³. . .

Σύμφωνα τῶρα μὲ τὰ τελευταῖα αὐτά, τὸ ἔγγραφο κέλευσις ἢ τύπος ἀπευθύνεται μόνον σὲ κοινωνικὲς ομάδες (ποτὲ γιὰ ἰδιωτικὲς περιπτώσεις) καὶ ἐκφωνεῖται σ' αὐτές, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ ἔγγραφο jussio, προγενέστερο, ποὺ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπευθύνεται ἀκόμα καὶ σὲ ἓνα μόνον ἀξιωματοῦχο. Ὁ πατρίκιος Βελισάριος, ὁ πασίγνωστος αὐτὸς στρατηγὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δέχεται αὐτοκρατορικὲς jussiones τὸν καιρὸ ποὺ βρίσκεται στὴν Ἰταλία, τὸ 536/537⁴. Ἀντίθετα, ὁ αὐτοκράτορας Κώνστας Β' στέλνει τὸ 649 στὴν Ἰταλία τὸν περίφημό του Τύπο μὲ τὸ νέο ἔξαρχο Ὀλύμπιο, στὸν ὁποῖο διατάσσει νὰ συλλάβει τὸν πάπα Μαρτίνο καὶ νὰ διαβαστεῖ ὑποχρεωτικὰ ὁ Τύπος σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησίες τῆς Ἰταλίας⁵. Στὸ παράδειγμα τοῦ Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν 8,24 ποὺ ἀναφέραμε πρὶ πάντων, ὁ κληρικὸς Γαβριήλ ἦταν κομιστὴς ἐνὸς ἐγγράφου ποὺ ἀπευθυνόταν στοὺς Τούρκους (Οὐγγρους) συλλογικὰ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος, τὸν ἑβδομο αἰώνα, ἀπευθύνει κέλευσεις γιὰ νὰ ἀναγνωστοῦν στὸ λαό, σχετικὰ μὲ τὶς νίκες πάνω στοὺς Πέρσες⁶

1. *Liber Pontificalis* I, 442. Πρβλ. καὶ O. Bertolini, *Il problema delle origini del potere temporale dei Papi nei suoi presupposti teoretici iniziali: Il concetto di «Restitutio» nelle prime cessioni territoriali (756/757) alla chiesa di Roma*, Miscellanea Pio Paschini, τόμ. Α', Ρώμη 1948, σελ. 103 - 174.

2. Β', IV, 13: JGR, τόμ. Ε', 126.

3. Β', IV, 7: JGR, τόμ. Ε', 125.

4. *Liber Pontificalis* I, 292. Τῆ Jussio ποὺ ἔλαβε ὁ Βελισάριος τὴν ἔστειλε ἢ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα.

5. *Liber Pontificalis* I, 337. Πρβλ. καὶ πρὶ κάτω, σημ. 63.

6. Κέλευσις στὸ λαό, τὸ ἔτος 628, Χρονικὸν Πασχάλιον, ἔκδ. Βόννης (CSHB) σελ. 728: Dölger, *Regesten* 189, Κέλευσις στὸ λαό τὸ ἐπόμενο ἔτος 629, Χρονικὸν Πασχάλιον σελ. 729: Dölger, *Regesten* 190.

καὶ μὲ τὴν ὑψωση τοῦ Σταυροῦ¹. Ἐνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα γιὰ τὴν Ἁγία Σοφία (619), περιέχει τὴ διπλὴ ὄνομασία *κέλευσις* καὶ *πραγματικὸς τύπος*². Ἡ *κέλευσις* ὁμῶς μνημονεύεται σύγχρονα καὶ παράλληλα μὲ τὴ *jussio*: ὁ Θεοφάνης ὁ Ὁμολογητῆς, σὲ μιὰ ἀναφορά του γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' τὸν Ἰσαυρο, λέει: . . . *Λέων. . . ἀκηκῶς, ἀποστέλλει Παῦλον, τὸν οἰκειὸν αὐτοῦ χαρτουλάριον, προβαλλόμενος αὐτὸν πατρίκιον καὶ στρατηγὸν Σικελίας, παραδεδωκῶς αὐτῷ πρὸς σύναρσιν αὐτοῦ (σπαθαρίους δύο καὶ ἀνθρώπους ὀλίγους εἰς ὑπηρεσίαν αὐτοῦ) κελεύσεις τε πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν δυτικῶν καὶ σάκραν πρὸς τὸν λαόν*³. . . Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ ἔγγραφα πού δίνει ὁ Θεοφάνης εἶναι ὅτι ἡ *κέλευσις* ἀπευθύνεται στὸ ἐξωτερικὸ (ἄρχοντες τῶν δυτικῶν;) καὶ ἡ *σάκρα* (*jussio*) ἀπευθύνεται στὸ λαὸ (στρατό;), δηλαδὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ὁμῶς βέβαιο ὅτι *σάκρα* καὶ *κέλευσις* εἶναι διαφορετικὰ ἔγγραφα, ἀφοῦ δὲν ταυτίζονται οὔτε ὡς πρὸς τὸν ἀποδέκτη, οὔτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον⁴. Ἡ *σάκρα* πρὸς τὸν λαὸν ἀσφαλῶς θὰ διαβαζόταν ἐνώπιον τοῦ λαοῦ καί, σύμφωνα μὲ ὅσα δεχτήκαμε πιὸ πάνω, *σάκρα*: *τύπος*: *κέλευσις*. Οἱ *κελεύσεις* πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν δυτικῶν, μᾶλλον πρέπει νὰ εἶναι *jussiones* πρὸς τοὺς ἡγεμονίσκους τῆς Ἰταλίας πού δὲν ἦταν τότε κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση κυριαρχία τῆς αὐτοκρατορίας, ἀφοῦ κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς *κελεύσεις* ἀπευθυνόταν σὲ ἓνα μόνο ἄρχοντα. Πραγματικά, ἡ μετάφραση τοῦ χωρίου αὐτοῦ τοῦ Θεοφάνη πού δίνει ὁ Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκᾶριος⁵ ἀναφέρει. . . *jussionibusque ad principes occidentis et sacra populo recitanda*. Ἔτσι, ἔχουμε τὸ ἀκόλουθο φαινόμενο: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ, ὁ Θεοφάνης πού συνέπεσε νὰ γράφει σὲ μιὰ ἐποχὴ πού ἡ *σάκρα* στελνόταν αὐστηρὰ στὸ ἐσωτερικὸ μόνο τοῦ κράτους (αὐτὸ τὸ εἶδαμε

1. Γεώργιος Πισίδης, *Πατηγυρικὸς Ε'*: *Αὐτοσχέδιον πρὸς τὴν γενομένην ἀνάγνωσιν τῶν κελεύσεων χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τιμίων ξύλων*, ἔκδ. A. Pertusi, *Giorgio di Pisidia, Panegirici epici*, Ettal 1959, σελ. 225: Dölger, *Regesten* 198.

2. JGR, τόμ. Α', 31/32: Dölger, *Regesten* 175.

3. Θεοφάνης σελ. 398. Ὁ ὄρος *κέλευσις* εἶναι τόσο ἀρχαῖος, ὅσο καὶ ἡ *jussio*. Ὁ Ἰσίδωρος ὁ Πηλοουσιώτης Δ', 44: Migne PG 78,1227 μνημονεύει: . . . *τιμίαν κέλευσιν διὰ τοῦ βασιλικοῦ ἀποκρισιαρίου*. . . Ὁ ὄρος βρίσκεται ἐπίσης καὶ στοὺς βυζαντινοὺς παπύρους (πρβλ. *P. Cairo Maspero* 67032 τοῦ ἔτους 551, στίχος 69: . . . *κατὰ τὴν δύναμιν τῆς πορισθ[εῖς]η[ς] ὑμῶν θείας κελεύ[σεως]*. . .). Καὶ ὁ Σωζομενὸς Ζ', 12, II, ἔκδ. Bidez - Hansen σελ. 316 ἀναφέρει: . . . *ὁ δὲ βασιλεὺς νομοθετῶν ἐκέλευσε*. . . Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν χρόνων 720 - 735, πρβλ. O. Bertolini, *Quale fu il vero obiettivo assegnato in Italia da Leone III "Isaurico" all'armata di Manes, stratego dei Cibyrreoti?* BF 2(1967), σελ. 15 - 49.

4. Παράλληλο χωρίο στὸ Μαλάλα, ἔκδ. Βόννης (CSHB) σελ. 388: . . . *καὶ ἐποίησεν ἡ αὐτὴ Βηρῖνα θείας κελεύσεις κατὰ πόλιν καὶ σάκρας πρὸς τοὺς ἄρχοντας*. . . Λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ ἔκτου αἰῶνα, ὅποτε ἔγραφε ὁ Μαλάλας, ἡ χρῆση καὶ τῶν δυὸ ἐγγράφων ἦταν παράλληλη, ὅπως φαίνεται.

5. *Chronographia tripertita* σελ. 257 ἔκδ. de Boor.

στο παράδειγμα του Χρονικού του Ψευδο-Συμεῶνος σ. 618), αντιστρέφει ολοκληρωτικά τους όρους και μεταχειρίζεται τόν όρο *σάκρα* όπου ακριβῶς θα έπρεπε να λέει *κέλευσις* και αντίστροφα. Από τήν ἄλλη πλευρά, ο χρονογράφος μας που έγραφε τὸ Χρονικό του μετά τὸ 813, ὅπως ὅποτε ἀγνοῦσε τὶς ἀλλαγές που εἶχαν ἐπέλθει σὲς σχέσεις ἀνάμεσα στήν αὐτοκρατορία και στή Δύση ἀπὸ τήν ἐποχή του Λέοντος του Ἰσαυρου, σὲν ὁποῖο ἀναφέρονται τὰ γεγονότα που περιγράφει (720 ὡς τὸ 735 τὸ ἀργότερο), ὡς τήν ἐποχή τῆς συγγραφῆς τῆς δικῆς του Χρονογραφίας. Στὸ μεταξύ, ἡ *σάκρα* εἶχε πάψει νὰ στέλνεται στὸ ἐξωτερικό, ἐνῶ ὁ Θεοφάνης δείχνει νὰ πιστεύει ὅτι δὲν στελνόταν ποτὲ στή Δύση και γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἴσως ἐμφανίζει τοὺς ἄρχοντες τῶν δυτικῶν, ὅπως λέει, νὰ δέχονται *κελεύσεις*.

Ἀπὸ ὅσα μπορῶ νὰ γνωρίζω, ἡ τελευταία *sacra jussio* που ἡ αὐτοκρατορία ἔστειλε στή Δύση εἶναι ἐκείνη του ἔτους 787 και ἀποστολέας τῆς εἶναι ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος ΣΤ' σὲν πάπα Ρώμης Ἀδριανὸ τὸν Α' ¹, ἐνῶ, παράλληλα, συνεχιζόταν ἡ ἀποστολή τῆς στὸ ἐσωτερικό του κράτους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ μνεία του Χρονικού του Ψευδο-Συμεῶνος ². Ὅπως ὅμως και στή Χρονογραφία του Θεοφάνη, ὁ ὅρος *κέλευσις* ἀναφέρεται σὲ μερικὲς πηγές τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου σὰν μετάφραση του ὅρου *jussio* και ἀφορᾷ ἔγγραφα που θα έπρεπε νὰ εἶχαν συνταχθεῖ λατινικά στήν ἀρχική τους μορφή. Για τήν περίπτωση αὐτή, ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω μόνο δυὸ παραδείγματα που μοῦ εἶναι γνωστὰ ὡς τῶρα:

Τὸ πρῶτο παράδειγμα εἶναι μιὰ μνεία στήν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* του Θεόδωρου Ἀναγνώστη σχετικά με τὸν αὐτοκράτορα Μαρκιανό: . . . *Μαρκιανὸς και Πουλχερία ἔγραψαν Λέοντι τῷ Πάπῃ Ῥώμης, πᾶσαν αὐτῷ ἀθθεντιαν παρέχοντες. Ἐνετάγησαν δὲ και αὐτὰ αἱ κελεύσεις* ³. . . Ἡ λατινική μετάφραση του χωρίου ἀποδίδει: . . . *eae quoque jussiones insertae sunt* ⁴. . . Πιστεύω ὅτι πρόκειται για μιὰ *jussio* του αὐτοκράτορα Μαρκιανου πρὸς τὸν πάπα Λέοντα τὸν Α', γραμμὴν λατινικά βεβαίως, που ὁ ἑλληνόφωνος λόγιος συγγραφέας Θεόδωρος Ἀναγνώστης ἀποδίδει με τὸν ὅρο *κελεύσεις*. Ἐξ ἄλλου, ὁ ἴδιος ὁ πάπας Λέων ὁ Α' ἀναφερόμενος στὸ ἔγγραφο που ἔλαβε ἀπὸ τὸ Μαρκιανὸ τὸ ἀποκαλεῖ *jussiones* ⁵.

1. *Liber Pontificalis* I, 512: Dölger, *Regesten* 349.

2. Πρβλ. πὸ πάνω, σελ. 69, σημ. 1.

3. Θεόδωρος Ἀναγνώστης, *Ἐκκλ. Ἱστ. Α'*, 3: Migne PG 86α, 168. Πρβλ. ἐπίσης L. Magi, *La Sede Romana nelle corrispondenza degli imperatori e patriarchi bizantini (VI - VII sec.)*, Louvain 1972.

4. Ὁ.π. 86α, 167.

5. *Leonis I. Papae epist.* 82: Migne PL 54, 917. Πρβλ. και O. Seeck, *Regesten*, σελ. 388, 13 Ἀπριλίου 451.

Τὸ δεύτερο παράδειγμα εἶναι μιὰ μνεία στὸ γνωστὸ κείμενο γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τοῦ πάπα Μαρτίνου τοῦ Α' (Relatio motionis S. Martini papae)¹ γιὰ μιὰ κέλευση ποὺ ἔστειλε ὁ αὐτοκράτορας Κώνστας ὁ Β' στὸν πάπα Εὐγένιο τὸν Α' (654 - 657) μετὰ τὸν ἔξαρχο Ραβέννας Γρηγόριο (- 666;) καὶ ποὺ πρέπει νὰ ἔφτασε στὴ Ρώμη μετὰ τὶς 10 Αὐγούστου 654². Καὶ ἐδῶ, πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ τὴ συνηθισμένη jussio ποὺ ἀπευθυνόταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα στὸν πάπα Ρώμης, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκλογὴ του στὴν Ἁγία Ἐδρα καὶ ποὺ ὁ προηγούμενος πάπας Μαρτίνος ὁ Α' (649 - 653) εἶχε ἀποφύγει ὅπωςδήποτε νὰ δεχτεῖ³. Πραγματικά, στὴ διάρκεια τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ὡς τὰ τέλη τοῦ ὄγδου αἰώνα περίπου, κάθε πάπας Ρώμης ἢ ὁποιοσδήποτε αὐτοκρατορικὸς κυβερνήτης τῆς Ἰταλίας δὲν ἦταν νόμιμος, παρὰ μόνο ὅταν εἶχε λάβει κανονικὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ jussio. Jussiones βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ποὺ ἀπευθύνονταν σὲ δυτικούς ἀρχηγούς, ἡγεμόνες ἢ τὸν πάπα Ρώμης γνωρίζουμε πολλὰ καὶ μποροῦν νὰ ἀναφέρω τὶς ἀκόλουθες⁴:

1. Jussio Μαρκιανοῦ στὸν πάπα Λέοντα τὸν Α' (23.4.451). *Leonis I papae epist.* 82: Migne PL 54, 917. Θεόδωρος Ἀναγνώστης I, 3: Migne PG 86α, 167/168. O. Seeck, *Regesten*, σελ. 388 (ἡ ἀπάντηση τοῦ πάπα).
2. Sacrae Λέοντος τοῦ Α' πρὸς τὸ δυτικὸ αὐτοκράτορα Ἀνθέμιο (καλοκαῖρι 472). Μαλάλας, σελ. 374. Ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ *Regesten* τοῦ Seeck.
3. Apices Ζήνωνος στὸν πάπα Σιμπλίκιο (482). *Simplicii papae epist.* 15 (*Epist. rom. pont. genuinae*, ἔκδ. A. Thiel, σελ. 202/203 καὶ 218).
4. Sacra Ζήνωνος στὸν πάπα Σιμπλίκιο (482). *Simplicii papae epist.* 18 (*Epist. rom. pont. genuinae*, ἔκδ. A. Thiel, σελ. 208 - 212 καὶ 219).
5. Jussio Ἀναστάσιου στὸ Θεοδώριχο τὸν Ἀμαλό, βασιλέα τῆς Ἰταλίας (491 ἢ 493). Ἡ ἐπικύρωσή του (confirmatio) ἔγινε ἀπὸ τοὺς Ὄστρο-

1. Migne PG 90, 116 A.

2. Ἡ πρεσβεία αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται στὰ *Regesten* τοῦ Dölger. Πρβλ. καὶ J. L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI.* (610 - 715), Amsterdam 1972, σελ. 96, σημ. 73.— F. Winkelmann, Helga Köpstein, H. Ditten, Ilse Rochow, *Byzanz im 7. Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus*, Βερολίνο 1978, σελ. 256, σημ. 5. καὶ γιὰ τὴν ἐπόμενη σημείωση.

3. Βλ. J. Kästner, *De imperio Constantini III*, Λιψία 1907, σελ. 53 - 59.

4. Ὁ κατάλογος ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι ὅπωςδήποτε ἀτελής καὶ ὑπόκειται σὲ ὁποιοσδήποτε διορθώσεις ἢ συμπληρώσεις.

- γότηθους πρὶν λάβουν τὴν αὐτοκρατορικὴν *jussio*. *Excerpta Valesiana* 57, ἔκδ. Moreau-Velkov, σελ. 16.
6. Sacra Ἀναστάσιου στὸν πάπα Ὁρμίσδα (28.12.514). *Collectio Avellana*, ἔκδ. Günther ἀρ. 116. Θεοφάνης, σελ. 161 de Boor.
  7. Sacra Ἀναστάσιου στὸν πάπα Ὁρμίσδα (16.7.516). *Epist. rom. pont. genuinae*, ἔκδ. A. Thiel, σελ. 761 - 764.
  8. *Jussio* Ἀναστάσιου στὸν πάπα Ὁρμίσδα (11.7.517). *Hormisdæ papæ epist.* 38 (*Epist. rom. pont. genuinae*, ἔκδ. A. Thiel, σελ. 813 - 814). *Liber Pontificalis* 1,270, ἔκδ. Duchesne.
  9. *Jussio* (oraculo principali juberitis) Ἀναστάσιου στὸ βουργούνδιο βασιλέα Σιγισμοῦνδο (μεταξὺ 516 καὶ 518). Ἀβιτος ἐπίσκοπος Βιέννης *ep.* XXXV (41): MGH AA, VI₂, 76.
  10. Sacra Ἰουστίνου τοῦ Α' στὸν πάπα Ὁρμίσδα (31.7.519). *Hormisdæ papæ epist.* 41, 42, 44 (*Epist. rom. pont. genuinae*, ἔκδ. A. Thiel, σελ. 831 - 838 καὶ 861 - 862).
  11. Sacra Ἰουστίνου Α' στὸν πάπα Ὁρμίσδα (31.7.520). *Hormisdæ papæ epist.* 126 (*Epist. rom. pont. genuinae*, ἔκδ. A. Thiel, σελ. 938 - 939).
  12. *Jussiones* τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας πρὸς τὸν πατρίκιο Βελισάριο στὴν Ἰταλία (μᾶλλον τὸ 537). *Liber Pontificalis* I, 292.
  13. *Jussiones* τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας στὸν πάπα Βιγίλιο (Δεκέμβριος 545;) *Liber Pontificalis* I, 297.
  14. Sacra Ἰουστίνου τοῦ Β' στὸν ἀρχιεπίσκοπο Βυζακηνῆς στὴν Ἀφρική (565 - 578). G. F. H ä n e l, *Über ein unediertes Gesetz des Kaisers Justinus II.*, Berichte der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Philologisch - Historische Klasse 1857, σσ. 1 - 21. D ö l g e r, *Regesten* 7.
  15. Sacra Ἰουστίνου τοῦ Β' στὸν ἀρχιεπίσκοπο Βυζακηνῆς (Αὐγούστος 568). JGR, τόμ. Α', 6 - 7 D ö l g e r, *Regesten* 11.
  16. Sacrae principales (*jussiones*) Τιβέριου Β' Κωνσταντίνου στὸ βασιλέα

- τῆς Λύστρασις Χιλδέβερτο τὸ Β' (τέλη 580/ἀρχές 581). *Epist. Gogonis ad Grasulfum*, ἔκδ. C. Troya, *Codice diplomatico longobardo*, τόμος I, σελ. 107, ἔγγραφο ἀρ. 42: Λύστρασιακὴ ἐπιστολὴ ἀρ. 48: MGH, *Epp.* III, 152 (ἔκδ. W. Gundlach). 'Ο Dölger, *Regesten* 76, χρονολογεῖ τὸ ἔγγραφο τὸ 583 καὶ τὸ ἀποκαλεῖ *sacra principalia* ἀπὸ τὴν ἀφαιρετικὴ *sacris principalibus*. Βλ. ὅμως Τ. Κ. Λουγγῆ, *Γύρω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα Τιβέριου Κωνσταντίνου*. BNJ 22, (1979), σελ. 115 - 125, ἐδῶ σελ. 120/121.
17. Jussio Μαυρίκιου στὸν ἐπίσκοπο Ἀκυληίας Σεβῆρο (Ἰανουάριος 591;). Πάπας Γρηγόριος ὁ Α' *Registrum epistolarum* I, 16: MGH *Epp.* I, 17 (ἔκδ. C. Ewald καὶ L. M. Hartmann). Dölger, *Regesten* 95.
  18. Jussio Μαυρίκιου στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Α' (591). Γρηγόριος Τούρ HF X,1 (MGH, SSRM I, 407, ἔκδ. W. Arndt). *Liber Pontificalis* I, 309. Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* I, 16β, στὸ ἴδιο, 21 - 22. Dölger, *Regesten* 103.
  19. Jussiones imperiales, sacrae apices Μαυρίκιου στὸν praefectus praetorio per Illyricum Ἰοβίνο (ἔνοιζη 591). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* I, 43, στὸ ἴδιο 69 - 70. Dölger, *Regesten* 105.
  20. Jussiones principales Μαυρίκιου ἐναντίον τῶν Δονατιστῶν τῆς Ἀφρικῆς (594). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* VI, 61, στὸ ἴδιο, 436 καὶ *Reg. epist.* V, 3, στὸ ἴδιο, 283. Dölger, *Regesten* 116.
  21. Jussiones Μαυρίκιου στὸν ἐπίσκοπο Σάλωνος Μάξιμο (594). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* V, 6, στὸ ἴδιο 286. Dölger, *Regesten* 117.
  22. Jussiones Μαυρίκιου στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Α' (595). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* V, 36, στὸ ἴδιο 317, 320. Dölger, *Regesten* 120.
  23. Jussiones Μαυρίκιου στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Α' (595). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* VI, 25, στὸ ἴδιο 403. Dölger, *Regesten* 121.
  24. Jussio Μαυρίκιου στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Α' (Σεπτέμβριος 596;). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* VII, 6, στὸ ἴδιο 449. Dölger, *Regesten* 122.
  25. Jussiones Μαυρίκιου στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Α' (597). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* VII, 30, στὸ ἴδιο 477. Dölger, *Regesten* 125.

26. Jussiones Μαυρίκιου στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Α' (598). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* IX, 27 (MGH, *Epp.* I₂, 60). Dölger, *Regesten* 126.
27. Jussio Μαυρίκιου στὸν Cyridanus, στὸ ἐξαρχάτο τῆς Ραβέννας (598/599). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* IX, 15, στὸ ἴδιο 120. Dölger, *Regesten* 127.
28. Jussio Μαυρίκιου στὸν ἐξαρχο Ἰταλίας Καλλίνικο (599). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* IX, 154, στὸ ἴδιο 154. Dölger, *Regesten* 128.
29. Jussio Μαυρίκιου γιὰ τὰ ἰδρύματα Σαρδηνίας (ἀχρονολόγητη). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* XIV, 2, στὸ ἴδιο 421. Dölger, *Regesten* 143.
30. Jussio Φωκᾶ στὸν πάπα Γρηγόριο τὸν Α' (603;). Γρηγόριος ὁ Α' *Reg. epist.* XIII, 1, στὸ ἴδιο 368 - 369. Δὲν περιλαμβάνεται στὰ *Regesten* τοῦ Dölger.
31. Jussio Φωκᾶ στὸν πάπα Βονιφάτιο τὸ Γ' (607). *Liber Pontificalis* I, 316. Παῦλος Διάκονος HL IV, 36 (MGH, SSRL, 128, ἐκδ. L. Bethmann καὶ L. Waitz). Dölger, *Regesten* 155.
32. Jussio Φωκᾶ στὸν πάπα Βονιφάτιο τὸ Δ' (609). *Liber Pontificalis* I, 317. Παῦλος Διάκονος HL, στὸ ἴδιο. Dölger, *Regesten* 156.
33. Venerantissimi apices, praeceptio imperatoris Ἡράκλειου στὸ βησιγόθο βασιλέα τῆς Ἰσπανίας Σισεβοῦτο (615/616). Βησιγοθηκὲς ἐπιστολὲς 5 καὶ 6 (MGH, *Epp.* III, 666/667, ἐκδ. W. Gundlach). Dölger, *Regesten* 169.
34. Jussio Ἡράκλειου στὸν πάπα Σεβερίνο (640). *Epistula Maximi confessoris ad Thalassium*, Mansi X, 678. Dölger, *Regesten* 214.
35. Jussio Ἡράκλειου στὸν πάπα Ἰωάννη τὸ Δ' (τέλη 640). Mansi XI, 9 AB. Θεοφάνης, σελ. 330. Dölger, *Regesten* 215.
36. Jussio Κώνστα τοῦ Β' στὸν πάπα Ἰωάννη τὸ Δ' (τὴ δέχεται ὁ πάπας Θεόδωρος τὸ 642). Eutychius Alexandrinus, *Annales ecclesiastici* II, 55: Migne PG 111, 1111 AB. Mansi X, 703 D: Migne PL 87, 78 A. Dölger, *Regesten* 221.

37. Jussio Κώνστα τοῦ Β' στὸν πάπα Θεόδωρο (649). Eutychius Alexandrinus, *Annales ecclesiastici* II, 39: Migne PG 111, 1112 A. Dölger, *Regesten* 224.
38. Jussio Κώνστα τοῦ Β' στὸν πάπα Εὐγένιο (654). *Relatio motionis S. Martini papae*: Migne PG 90, 116A. Δὲν περιλαμβάνεται στὰ *Regesten* τοῦ Dölger.
39. Jussio Κώνστα τοῦ Β' στὸν πάπα Βιταλιανὸ (657/658). *Liber Pontificalis* I, 343. Marianus Scotus, *Chronicon* 676 (MGH SSRG V, 543). Bernoldus, *Chronicon* 659 (MGH, SSRG V, 415). Dölger, *Regesten* 229.
40. Jussio Κώνστα τοῦ Β' στὸν ἀρχιεπίσκοπο Ραβέννας Maurus καὶ στὸν ἑξάρχο Ραβέννας Γρηγόριο (666). MGH SSRL, 350 - 351 ('Α γ ν έ λ λ ο ς, ἔκδ. O. Holder - Egger). Dölger, *Regesten* 233. Βλ. ἐπίσης τὶς παρατηρήσεις τοῦ A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Ρώμη 1969, σελ. 168, σημ. 102. Ἡ πλήρης ἡμερομηνία εἶναι 1η Μαρτίου 666.
41. Divales apices, θειώδεις κεραῖαι, θεία σάκρα Κωνσταντίνου τοῦ Δ' στὸν πάπα Δῶνο (Donus) (678). Τὴν ἔλαβε ὁ πάπας Ἀγάθων. *Liber Pontificalis* I, 350. Mansi XI, 195 καὶ 234 C. Eutychius Alexandrinus, *Annales ecclesiastici* II, 40: Migne PG 111, 1113 D. Marianus Scotus 676 (MGH SSRG V, 544). Bernoldus 679 (MGH SSRG V, 416). Dölger, *Regesten* 242.
42. Jussio Κωνσταντίνου τοῦ Δ' στὸν πάπα Ἀγάθωνα (679). *Liber Pontificalis* I, 354. Dölger, *Regesten* 249.
43. Jussio Κωνσταντίνου τοῦ Δ' στὸν πάπα Ἀγάθωνα (681). Mansi XI, 711 - 712). Λαθεμένα ἀριθμημένη ἀπὸ τὸν Dölger, *Regesten* 247.
44. Jussio Κωνσταντίνου τοῦ Δ' στὸν πάπα Λέοντα τὸ Β' (682). *Liber Pontificalis* I, 360. Dölger, *Regesten* 251.
45. Jussio Κωνσταντίνου τοῦ Δ' στὸν πάπα Βενέδικτο τὸ Β' (683). *Liber Pontificalis* I, 363. Dölger, *Regesten* 252.
46. Jussio Κωνσταντίνου τοῦ Δ' στὸν πάπα Ἰωάννη τὸν Ε' (685). *Liber*

- Pontificalis* I, 366. Λαθραμένα ἀριθμημένη ἀπὸ τὸν D ö l g e r, *Regesten* 250.
47. Jussio Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὸν πάπα Ἰωάννη τὸν Ε' (687). Τῇ δέχεται ὁ πάπας Κόνων. Εἶναι ἡ jussio ἧς ἀναφέρονται οἱ θεματικοὶ στρατοί. M a n s i XI, 737 - 739 AB. *Liber Pontificalis* I, 368. D ö l g e r, *Regesten* 254.
48. Jussio Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὸν πάπα Κόνωνα (687). *Liber Pontificalis* I, 368 - 369. D ö l g e r, *Regesten* 255.
49. Jussio Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὸν πάπα Κόνωνα (687). *Liber Pontificalis* I, 369. D ö l g e r, *Regesten* 256.
50. Jussio Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὸν πάπα Σέργιο τὸν Α' (692). *Liber Pontificalis* I, 373. Π α ὺ λ ο ς Δ ι ά κ ο ν ο ς VI, 11 (MGH, SSRL, 162). J o h a n n e s V e n e t u s: MGH, SSRG VII, 10. D ö l g e r, *Regesten* 259.
51. Jussio Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὸν πάπα Ἰωάννη τὸ Ζ' (705). *Liber Pontificalis* I, 385 - 386. D ö l g e r, *Regesten* 264.
52. Jussio Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὸν πάπα Κωνσταντῖνο (710). *Liber Pontificalis* I, 389. Π α ὺ λ ο ς Δ ι ά κ ο ν ο ς VI, 31, στὸ ἴδιον, 175. D ö l g e r, *Regesten* 266.
53. Sacra Ἰουστινιανοῦ τοῦ Β' στὸν πάπα Κωνσταντῖνο (711). *Liber Pontificalis* I, 390. D ö l g e r, *Regesten* 268.
54. Sacra Φιλιππικοῦ στὸν πάπα Κωνσταντῖνο (711). *Liber Pontificalis* I, 391. D ö l g e r, *Regesten* 271.
55. Sacra Ἀναστάσιου τοῦ Β' στὸν πάπα Κωνσταντῖνο (713). *Liber Pontificalis* I, 392. D ö l g e r, *Regesten* 273.
56. Jussiones (δέκα;) Λέοντος τοῦ Γ' στὸν πάπα Γρηγόριο τὸ Β' (717 - 726). *Liber Pontificalis* I, 404. Ἐπιστολὴ Γρηγόριου Β' στὸ Λέοντα τὸ Γ', ἐκδ. J. G o u i l l a r d, TM 3, 1968, σελ. 277. D ö l g e r, *Regesten* 279 καὶ 291.
57. Jussio Λέοντος τοῦ Γ' στὸν ἑξαρχο Ραβέννας Παῦλο (723;). *Liber Pontificalis* I, 403, D ö l g e r, *Regesten* 287.

58. Jussio Λέοντος τοῦ Γ' στὸν ἑξαρχο Ραβέννας Παῦλο (723/724). *Liber Pontificalis* I, 404. D ö l g e r, *Regesten* 288.
59. Jussiones (τὸ κείμενο λέει *κελεύσεις*) Λέοντος τοῦ Γ' πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν δυτικῶν (730 - 725). Θεοφάνης σ. 398. D ö l g e r, *Regesten* 282. Μεταγενέστεροι τοῦ Θεοφάνη συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν μεταγενέστερους ὄρους: Κεδρηνός I, 791 CSHB: . . . προστάξεις. . . Ζωναρᾶς IE', 2, ἔκδ. Dindorf, τόμ. Γ', σελ. 337: . . . προστάγματα κελεύοντα. . . Ὁ σύγχρονος τοῦ Θεοφάνη πατριάρχης Νικηφόρος, σελ. 55, ἔκδ. de Boor, χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο γράμματα.
60. Jussio Λέοντος τοῦ Γ' γιὰ τὴν ἐπαρχία τῆς Βενετίας (727;). E. B e s t a, *Un sigillo inedito di Leone l'Isaurico*, στὸ *Studi giuridici in onore di Carlo Fadda*, τόμ. Δ', 1906, σελ. 287 - 310, ἰδιαίτερα τὸ κείμενο στὴ σελ. 289 - 290. D ö l g e r, *Regesten* 293.
61. Jussio (προσέταξε) Λέοντος τοῦ Γ' γιὰ τὶς ἐπαρχίες Σικελίας καὶ Καλαβρίας (731, ὅποτε δὲν ξέρουμε φυσικὰ ἂν ἦσαν ἐπαρχίες). Θεοφάνης, σελ. 410. Κεδρηνός I, 800. Ζωναρᾶς IE', 4, στὸ ἴδιο, σελ. 343. D ö l g e r, *Regesten* 300.
62. Jussio (donatio in scriptu, ὅποτε δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ jussio) Κωνσταντίνου τοῦ Ε' στὸν πάπα Ζαχαρία (742). *Liber Pontificalis* I, 433. D ö l g e r, *Regesten* 310.
63. Jussio διπλῆ (ἢ, καλύτερα, δυὸ jussiones;) Κωνσταντίνου τοῦ Ε' στὸν πάπα Στέφανο τὸ Β' καὶ στὸ λογγοβάρδο βασιλέα Ἀϊστοῦλφο (752). *Liber Pontificalis* I, 442. *Pauli diaconi continuatio Casinensis* κεφ. 4 (MGH, SSRL, 199). D ö l g e r, *Regesten* 312.
64. Jussio Κωνσταντίνου τοῦ Ε' στὸν πάπα Στέφανο τὸ Β' (753). *Liber Pontificalis* I, 445. D ö l g e r, *Regesten* 314.
65. Divalis sacra Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' στὸν πάπα Ἀδριανὸ τὸν Α' (784). M a n s i XII, 984 - 986. 1073 A-1076 E. D ö l g e r, *Regesten* 341.
66. Jussio (τὸ κείμενο λέει *κέλευσις*) Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' στὸ στρατηγὸ Σικελίας (784/785). M a n s i XII, 1075 E-1077. 986 C. D ö l g e r, *Regesten* 342.
67. Jussiones Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' στὸν πάπα Ἀδριανὸ τὸν Α' (784/785). M a n s i XII, 1056. M i g n e PL 96, 1215. Θεοφάνης, σελ. 460. D ö l g e r, *Regesten* 343.

68. Imperiales sacrae Κωνσταντίνου τοῦ ΣΤ' στὸν πάπα Ἀδριανὸ τὸν Α' (787). *Liber Pontificalis* I, 512. Dölger, *Regesten* 349.

Ἀπὸ ὅσα μπορῶ νὰ ξέρω, οἱ λατινικὲς πηγὲς τῆς Δύσης παύουν νὰ μνημονεύουν βυζαντινὲς *jussiones* μετὰ τὸ 787. Ἡ ἐπικράτηση, ἐξάλλου, τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ ἀναπροσαρμογὴ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπέναντι στὴ Δύση στὶς ἀρχὲς τοῦ ἑνατοῦ αἰῶνα συντελοῦν ὥστε ἡ *σάκρα* νὰ περιορίζεται πιά στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ ἡ *κέλευσις* θὰ γίνεσι σιγὰ σιγὰ καὶ ἔγγραφο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἔγγραφο ποῦ θὰ ἐπευθύνεται σὲ λαοὺς ποῦ δὲν ἔχουν ἐπιδιώξει ἀκόμα νὰ ἀποκτήσουν τὴν ὀριστικὴ τους ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία. Τὸν ὄγδοο αἰῶνα ἀκόμα, φαίνεται ὅτι, μερικὲς φορές, ἀντὶ γιὰ τοὺς ὀρθότερους ὅρους *κέλευσις*, *τύπος*, *χρησιμοποιεῖται* χωρὶς διάκριση ὁ ὅρος *σάκρα*, περιλαμβάνοντας κάθε εἶδος αὐτοκρατορικῆς διαταγῆς ποῦ στέλνεται στὶς ἐπαρχίαι καὶ διαβάζεται στὸ λαό¹. Ἔτσι, ὡς τὴν ὀριστικὴ ἐξαφάνιση τῆς *jussio* στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι γίνεται μιὰ προοδευτικὴ ταύτιση τῶν ὄρων *σάκρα* καὶ *κέλευσις* στὰ ἐλληνικά², ἐνῶ μόνο μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς *jussio* ἡ *κέλευσις* θὰ σταλεῖ καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Τώρα, ἡ *σάκρα* τοῦ ἐσωτερικοῦ θὰ ὀνομάζεται περισσότερο ἐπίσημα *πρόσταξις* ἢ *πρόσταγμα*³ καὶ θὰ εἶναι πάντοτε συμπλήρωμα τῶν νόμων⁴, ἐνῶ ἡ *κέλευσις* θὰ χάσει τὸ νομοθετικὸ της περιεχόμενον καὶ θὰ διατηρηθεῖ σ' αὐτὴν μόνο ἡ συλλογικὴ ὑπόσταση τῶν παραληπτῶν. Σὰν σύλλογοι θὰ θεωροῦνται πιά καὶ οἱ νέοι λαοὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπως στὸ παράδειγμα τοῦ χωρίου 8,24 τοῦ *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*.

Ἔτσι, ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, συγγραφέας τοῦ δωδέκατου αἰῶνα¹, ὅταν ἀναφέρεται στὸ χωρίο τοῦ Θεοφάνη ποῦ παρατέθηκε πιὸ πάνω (σ. 398 de Boor),

1. Τὸ στοιχεῖο Σ', IX στὴ Σύνοψη Βασιλικῶν (JGR τόμ. Ε', 517) ἀναφέρει: . . . τὰς ἐκ βασιλέως ἀποστελλομένας *σάκρας*, ἧτοι ἐπαναγνωστικά. . . Τὸ στοιχεῖο Σ' XI (JGR τόμ. Ε', 519) ἀναφέρει: . . . ἢ διὰ θείων κεραίων ἢ πραγματικοῦ θεσπίσματος. . . Πρβλ. καὶ M. J. a. Siuziumov, *Vasiliki kak istochnik dlia vnutrenniéi istorii Vizantií*, Viz. Vrem. 14 (1958), σελ. 67 - 75.

2. Τὸ δέκατο αἰῶνα, ὁ πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός, στὴν ἐπιστολὴ του ἀρ. 82 στὸν ἀνθύπατο Λανδοῦλφο (ἐκδ. Jenkins - Westerink σελ. 340) ἀναφέρει: . . . ἢ δὲ πληροφορία καὶ διὰ τιμίας αὐτῶν *κελεύσεως* ἐδηλώθη σοι. . . ὅπου ἡ *κέλευσις* τοῦ δέκατου αἰῶνα κατέχει ἀκριβῶς τὴ θέση ποῦ εἶχε πρὶν ἡ *jussio*. Γιὰ τὸν ὅρο *τιμία* *κέλευσις* στὸν Ἰσίδωρο Πηλουσιώτη, πρβλ. πιὸ πάνω, σελ. 71, σημ. 3.

3. Ἡ ἐλάσσων Σύνοψις Βασιλικῶν Β', 43 (JGR τόμ. ΣΤ', 357) ἀναφέρει: . . . ἀντιγραφὴν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὁ νόμος τὴν βασιλικὴν ὀνομάζει *πρόσταξιν* ἔστι δὲ κυρίως ἀντιγραφὴ, ὅταν ὁ βασιλεὺς πρὸς ἀναφορὰν ἄλλου διὰ γραφῆς γενομένην ἀντιγράφας ὀρίση τὸ δοκοῦν αὐτῶ, ἀπὸ ταύτης δὲ καὶ αἱ ἄλλαι πᾶσαι βασιλικαὶ *προσταγαὶ* ἀντιγραφαὶ παρὰ τῷ νόμῳ κατονομάζονται διὰ τὸ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ προηγουμένων ἀναφορῶν γίνεσθαι τὰς βασιλικὰς *προσταγὰς*. . . Πρβλ. καὶ Β', 50 (JGR τόμ. ΣΤ', 358): . . . αἱ βασιλικαὶ *προσταγαὶ* λέγονται καὶ ἀντιγραφαί. . .

4. Πρβλ. τὴν ἐλάσσονα Σύνοψη Β', 51 (JGR, τόμ. ΣΤ', 359).

τὸ μεταφέρει ἀσφαλῶς στὴν ὀρολογία τοῦ δωδέκατου αἰώνα, ὅταν λέει: . . . (Λέων). . . Παῦλον τὸν τῶν βασιλικῶν ἱποκόμων ἐπιστατοῦντα, χαρτουλάριον ἢ Ῥωμαίων οἶδε τοῦτον λέγειν φωνή, πατρίκιον τιμήσας καὶ στρατηγὸν Σικελίας ὀνομάσας, στέλλει κατὰ τοῦ ἀποστάτου, προστάγματα πρὸς τοὺς τῶν χωρῶν ἄρχοντας ἐγχειρίσας αὐτῷ συναίρεσθαι τῷ Παύλῳ κελεύοντα, καὶ πρὸς τὴν ἐν Σικελίᾳ δὲ στρατιὰν γραφὴν ἐγχαράξας δηλοῦσαν καλῶς ἔχειν Ῥωμαίοις τὰ πράγματα, ἤδη τῶν Ἀράβων ἠττημένων καὶ κατατροπωθέντων, διὰ τοῦ Παύλου καὶ ταύτην τοῖς στρατιώταις ἐκπέπομφε². . . Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ζωναρᾶ, ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Παῦλος στέλνεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα τὸ Γ' στὴ Δύση μὲ δυὸ ἐγγράφα: α) μιὰ γραφὴ ποῦ προορίζεται νὰ διαβαστεῖ στὸ στρατὸ τῆς Σικελίας (σάκραν πρὸς τὸν λαόν, κατὰ τὸ Θεοφάνη) καὶ ποῦ εἶναι κέλευσις χωρὶς καμιά ἀμφιβολία σύμφωνα μὲ τοὺς ὀρισμοὺς ποῦ δεχτήκαμε πιὸ πάνω³ καὶ β) προστάγματα πρὸς τοὺς τῶν χωρῶν ἄρχοντας. . . κελεύοντα συναίρεσθαι τῷ Παύλῳ (κελεύσεις πρὸς τοὺς ἄρχοντας τῶν δυτικῶν, ὅπως λέει ὁ Θεοφάνης). Ἀκόμα, σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου *χωρῶν* ποῦ δεχτήκαμε ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Ψευδο-Συμεῶνος ποῦ παρατέθηκε ἐπίσης πιὸ πάνω⁴, πρόκειται, ἀπλούστατα, γιὰ τοὺς διοικητὲς τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας στὴν Ἰταλία καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ ποῦ δίνει γιὰ τὸν ὅρο *ἄρχοντες* ὁ τίτλος ΣΤ' κεφ. Α' τῆς Ἐπαναγωγῆς⁵. Ἐδῶ, βέβαια, οἱ ἄρχοντες τῶν χωρῶν ἢ τῶν δυτικῶν δὲν εἶναι συγκλητικοί, ὅπως λέει ὁ τίτλος τῆς Ἐπαναγωγῆς⁶, ἀλλὰ στρατιωτικοί καὶ αὐλικοὶ ἀξιωματοῦχοι, κατώτεροι μᾶλλον σὲ ἀξίωμα ἀπὸ τὸν Παῦλο, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Σικελίας⁷. Ἔτσι, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ ἡ ἔννοια τοῦ ἐξωτερικοῦ στὴ Δύση εἶναι ἀκόμα ἀσαφὴς γιὰ τὴν αὐτοκρατορία, ὁ χρονογράφος Θεοφάνης ἀντιστρέφει τοὺς τεχνικοὺς ὅρους, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποδώσει τὴ σημασία κάθε ἑνὸς ἀπὸ τὰ δυὸ ἐγγράφα καὶ ὁ πολὺ μεταγενέστερός του Ζωναρᾶς χρησιμοποιοεῖ γιὰ ἐγγράφα τοῦ ὄγδου αἰώνα τὴν τε-

1. Γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ Θεοφάνη ἀπὸ τὸ Ζωναρᾶ, πρβλ. K. K r u m b a c h e r, GBL², σελ. 373. Βλ. ἐπίσης I. S. C h i c h u r o v, *Mesto "khronografi" Feofana (nachalo IX. V.) o ranniéi vizantiiskoi istoriograficheskoii traditsii (IV - nach. IX. V.)* (16 σελίδες), Μόσχα 1975.

2. Ζ ω ν α ρ ᾶ ς ΙΕ', 2, τόμος Γ', σελ. 337.

3. Πρβλ. πιὸ πάνω, σελ. 70, σημειώσεις 2 καὶ 3.

4. Πρβλ. πιὸ πάνω, σελ. 69, σημ. 1.

5. Ἐ π α ν α γ ω γ ῆ ΣΤ', α' (JGR τόμ. Β', 247): . . . Τὸ τοῦ ἄρχοντος ὄνομα γενικόν ἐστι καὶ σημαίνει καὶ στρατηγὸν καὶ ἀνθύπατον καὶ πάντας τοὺς ἐπαρχιῶν διοικητὰς εἰ καὶ συγκλητικοὶ ὄσω. . . Πρβλ. καὶ JGR τόμ. ΣΤ', 63.

6. Πρβλ. καὶ E. S t e i n, *La Disparition du sénat de Rome à la fin du VIe siècle*, *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie de Belgique* 25 (1939), σελ. 308 - 322: *Opera Minora Selecta*, Ἀμστερνταμ 1968, σελ. 386 - 400.

7. Ὁ ἐξάρχος Ραβέννας εἶναι ὁ μόνος πατρίκιος στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔβδο-

χνική όρολογία πού ίσχυε τὸ δωδέκατο αἰώνα. Ἀντίθετα, ὅταν ἀκόμα δὲν ὑπῆρχε ἀπολύτως καμιὰ ἀμφισβήτηση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπικυριαρχίας στὴν Ἰταλία, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ δυὸ ἔγγραφα ἦταν σαφέστατη. Δυὸ παραδείγματα ἀπὸ τὸν ἑβδομο αἰώνα: τὸ 649, ὁ αὐτοκράτορας Κώνστας ὁ Β΄ στέλνει στὸν πάπα Θεόδωρο μιὰ *jussio*¹, ἐνῶ, λίγο ἀργότερα πάντα τὸν ἴδιο χρόνο 649, στέλνει τὸν *τύπο* στὴν Ἰταλία γιὰ νὰ διαβαστεῖ ὑποχρεωτικὰ σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησίες². Ὁ περίφημος *τύπος* τοῦ αὐτοκράτορα Κώνστα δὲν ἦταν παρὰ μιὰ *κέλευσις* πού ἀφοροῦσε τὴν ἀπαγόρευση τῶν συζητήσεων πάνω στὶς θρησκευτικὲς ἀντεγλήσεις. Τὸν ὄγδοο ὅμως αἰώνα, ὅποτε ἡ ἔννοια τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπεκτείνεται σὲ βάρος τῆς αὐτοκρατορίας στὴ Δύση, οἱ ὅροι *jussio* καὶ *κέλευσις* πού, ὡς τότε, εἶχαν συγκεκριμένο περιεχόμενο καὶ ἀποδέκτες, εἶναι φυσικὸ νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ κάποια σύγχυση.

Σὰν προσωρινὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς μελέτης παραμένουν οἱ ἀκόλουθες διαπιστώσεις:

1) Ἡ *jussio* εἶναι ἓνα λατινογενὲς καὶ λατινόφωνο διοικητικὸ ἔγγραφο τῆς μεταγενέστερης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

α) χρησιμοποιεῖται γιὰ ὅποιαδήποτε διαταγὴ τῶν αὐτοκρατόρων

β) οἱ ἑλληνικὲς πηγὲς τῆς Ἀνατολῆς τὸ ἀποδίδουν, μερικὲς φορές, μὲ τὸν ὄρο *κέλευσις*.

2) *Κέλευσις* ἢ *τύπος* ὅμως εἶναι μιὰ γενικὴ αὐτοκρατορικὴ διαταγὴ πού ἀπευθύνεται σὲ κοινωνικὲς ομάδες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας, διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ *jussio*.

3) Ἀπὸ ἐννοιολογικὴ ἄποψη, οἱ δυὸ ὅροι συγγέονται καὶ ταυτίζονται στὴ διάρκεια τοῦ ὄγδοου αἰώνα, ὅταν ἡ Δύση ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ ἀποκτᾶ τὴν ἀνεξαρτησία της. Τότε

α) ἡ *jussio* ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴ Δύση σὰν βυζαντινὸ ἔγγραφο καὶ χρησιμοποιεῖται μόνον σὰν ἔγγραφο τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἑλληνοποιημένο ἐντελῶς τώρα, καὶ μὲ τὶς ὀνομασίες *σάκρα*, *πρόσταξις*, *πρόσταγμα*.

β) ἡ *κέλευσις* γίνεται ἔγγραφο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ ὑπερισχύει σ' αὐτὴν ὁ συλλογικὸς χαρακτήρας τῶν ἀποδεκτῶν της. Ἡ αὐτοκρατορία στέλνει *κελεύσεις* σὲ κράτη πού δὲν ἔχουν διεκδικήσει ἀκόμα τὴν ἀνεξαρτησία τους.

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

μου αἰώνα καὶ ὡς τὴν ἐποχὴ πού ὁ στρατηγὸς Σικελίας γίνεται πατρίκιος κι αὐτός. Πρβλ. L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540 - 750)*, Λιψία 1889, σελ. 137.— S. Borsari, *L'amministrazione del tema di Sicilia*, *Rivista Storica Italiana* 6 (1954), σελ. 133 - 158.

1. Πρβλ. πιδὸ πάνω στὸν κατάλογο τῶν ἐγγράφων, ἀρ. 36: Dölger. *Regesten* 224.

2. *Liber Pontificalis* I, 337. 1. Πρβλ. πιδὸ πάνω, σελ. 70, σημ. 3.— T. S. Brown, *The Church of Ravenna and the Imperial Administration in the Seventh Century*, *English Historical Review* 370, January 1979, σελ. 1 - 28.